

CATHERINE VOLPILHAC-AUGER

Hogyan olvassuk az *Essai sur les mœurs*-t (Tanulmány az erkölcsökről)?

Ez a kérdés feltételez egy másik, hozzá kapcsolódót: miért olvassuk az *Essai sur les mœurs*-t? Ha hiszünk egyes kortárs kritikai méltatásoknak (irodalomtörténet, a történetírás története stb.) széles szellemi látókörről teszünk bizonyosságot – némi leereszkedéstől ösztönözve – azzal, hogy egy ennyire korhoz kötött, vagyis elavult művet tanulmányozunk. Nemcsak Voltaire-t érintik kétségek: neki csupán az a bűne, hogy egyike volt a legtöbbször olvasottaknak, és (Montesquieu-vel együtt) a legismertebb ma is, így megtestesíti a 18. századi történetírás legnagyobb hibáit. Ezt a fajta ítéletet szeretném itt megkérdőjelezni, gyakran felidézve azt, amit előttem már mondtak, és amit, úgy tűnik, újra kell fogalmazni, még jobban megerősítve, hogy tekintetbe véve azt, ami a történetírás a 18. században, az elvek, melyeken alapul, az ideál, melyet maga elé tűz, és a legáltalánosabban elterjedt gyakorlatok alapján Voltaire olyan történetíró, akivel szemben hiábavaló bizonyos oda nem illő szemrehányásokat tenni (még akkor sem, ha azt ismerjük el, hogy mindent egybevetve nem is annyira hibás). Ő azok közül való, akik a legjobban el tudtak szakadni azokról a gondolkodási keretektől és írási szokásoktól, melyek olyan kényelmesen kínáltak: a valódi modernitás jele, ez sokkal inkább, mint az ahhoz való igazodás, amivé egy vagy két évszázad múlva válik a történetírás. Ez alapján célom elsőként az, hogy az ismert historiográfiai munkák vonulatában kétségbe vonjam sok, a történetírás történetével és irodalomtörténettel foglalkozó szerző ma használt kritériumait¹ Voltaire megítélésében, visszahelyezve őt saját intellektuális és esztétikai kontextusába. Másodsorú össze akarom őt hasonlítani más korabeli, méltán elfeledett történetírókkal, akik tökéletesen példázák a 18. századi történetírás valódi hibáit: rutinszerűek, sőt megmerevedettek, manicheusok, szűklátókörűek – mindaz, ami Voltaire szerint nem történetírás. És ez a cél, anélkül, hogy ténylegesen programértékű lenne, nem kevésbé az egyik legrealistább mód arra, hogy megközelítsük a szöveget, és összefüggő kritikai olvasatot javasoljunk, amely nem korlátozódik az egyszerű forrásfeltárára, és főképp a Voltaire-i szöveg valódi szándékait és tétjeit igyekszik feltárni: ami a *Tanulmány az erkölcsökről* valódi kritikai kiadásának ambíciója, és középtávú kutatási horizontot vázol fel.

Történetírás és tudományosság

Nyilvánvalóan minden azon az eltérésen nyugszik, melyet a tudós (*érudit*) és a történetíró (*historien*) között feltételeznek, és ami dogmaértékű sok, a 18. századot tárgyaló historiográfiai tanulmányban. Az *erudíció* (*érudition*), amely a 17. század végétől kezdve a történeti segédtudományokhoz kapcsolódik, későn adományozott a történetírásnak nemesi címet,

---

¹ Vagy inkább a „tegnapelőtt” kritériumait, melyet bizonyos „tegnapi” és „mai” írások továbbörökítettek.

ellátva tudományos alappal, ami végül a 19. században lehetővé teszi, hogy kilépjen saját „előtörténetéből”, abból a zavaros időszakból, melyben az esztétika felülmúlja az igazság etikáját. Még ha a 18. századi történetírásnak ez a szemlélete korhoz kötöttnek, sőt elavultnak tűnik is, nem kevésbé él tovább a mai kritikai diskurzusban, mivel arról a megközelítési nehézségről tanúskodik, mely a történetírás státuszának jól ismert, a szépirodalomból a tudományba való áthelyeződéséből ered.² Ez Voltaire-t az olyan irodalmárok táborába veti vissza, akik számára a történetírás elismert értékei, elsősorban az igazság követelménye, a második szintre kerülnek az esztétikai ambícióval szemben (a tragikus kompozíció mintájára alkotott kompozíció, a történetírás saját stílusának meghatározása stb.); olyan ambícióval szemben, melyet gyakran kifejtene az elméletírók, ahogy maga a történetíró is. Másként mondva, mivel a történetírás modern felfogása szükségszerűen hierarchiát állít fel igazság és esztétika közt, nem tekinthetjük másképp a klasszikus kor történetírását, mint ami előtérbe helyezi a másodikat az elsővel szemben. Ha Voltaire és a tudományosság viszonyát vizsgálják, leggyakrabban azért teszik, hogy súlyos hiányosságokat leplezzenek le: nem ismeri és megveti annak felfedezéseit (*Dictionnaire des lettres françaises, A francia irodalom szótára*, 1. szöveg), túl gyorsan dolgozik (J.-M. Biziere és P. Vayssiére, 3. szöveg), csak másodkézből történetíró (G. Gusdorf, 2. szöveg), csak akkor használja a tudományosság felfedezéseit, ha azok közvetlenül hasznosak számára (uo.). Az utolsó vélemény különösen sokatmondó, mivel feltételezi, hogy az a valódi történetíró, aki a primér forrásokkal dolgozik.

Először csupán felidézünk néhány egyszerű elvet, melyet mások már régen kimondtak:³ a 18. századi történetírónak nem hivatása, hogy a primér forrásokkal dolgozzon, és mikor Montesquieu így tesz a *A törvények szelleméről* utolsó könyveiben, nem történetíróként teszi, hanem azért, hogy megragadja az intézmények szellemét egy olyan szemszögből, amely ma kizárólag a „politikatudományokhoz” tartozna. A 17. századból örökölt hierarchia szerint a régiségkutató (*antiquaire*) a tárgyhoz kötődik, melyet tematikusan (szisztematikus) és nem időrendben tárgyal; gyakorlatilag inkább „monumentumokon” mint szövegeken dolgozik, összegyűjt és leír. A tudós (*érudit*) kapcsolatot teremt a „monumentumok” vagy szövegek között, tudományos módszert alkalmazva: hivatása, hogy magyarázzon; a tudós közönséghez fordul, még akkor is, ha az *Académie des Inscriptions* (a francia Akadémia történeti kutatásokat folytató osztálya) értekezései nagy visszhangot kapnak a sajtóban. A kritikus ellenőrzi a dokumentumok és a szövegek hitelességét a már említett „segédtudományoknak” köszönhetően: az oklevéltan és a kronológia lehetővé teszik, hogy megítélje, egy dokumentumnak az-e az eredete (tehát értelme és jelentősége), melyet tulajdonítanak neki. Nyilvánvaló, hogy időnként nehéz egyértelműen elkülöníteni a régiségkutatót és a tudóst, és még nehezebb megkülönböztetni a tudóst és a kritikust, mivel a két megnevezés gyakran érintkezik. Ami a történetírót (*historien*) illeti, ő mesél vagy *színré* *vész* (erre visszátérek), felhasználva ehhez „a tudós által biztosított anyagot és a kritikus pontosításait, hogy a közönségnek összefüggő elbeszélést adjon, amely egyszerre a fő forrás-

² Bizonyíték erre több szerző, és nem is a legkisebbek, akiket a függelékben idézünk. A téma egészéről lásd J. Ehrard, J.-Palmade, G.: *L'Histoire*. Paris, 1964.

³ Momigliano, Arnaldo: «*L'histoire ancienne et l'antiquaire*». In: Momigliano, A.: *Problèmes d'historiographie ancienne et moderne*. Paris, 1983. 244–285. (1. kiad. 1955); Neveu, Bruno: «*Sébastien le Nain de Tillemont (1637–1698) et l'érudition ecclésiastique de son temps*». In: *Religion, érudition et critique a la fin du XVIIe siècle et au début du XVIIIe*. Université de Strasbourg–PUF, 1968. 21–32.; a 18. századot illetően Dufays, J. M.: «*Théories et pratiques de l'historiographie a l'époque moderne. État de la question*». In: *Pratiques et concepts de l'histoire en Europe, XVIe–XVIIIe siècles*. Paris, 1990. (Jelentős bibliográfiával.)

sok összhangja és pszichológiai jellegű magyarázat”. Bruno Neveu ezzel mindent elmond (uo.). Vagyis, ha a szerepek tisztán elkülönülnek is, a komplementaritás tökéletes, és a történetíró semmi a tudós nélkül.

Mások arra is felhívták a figyelmet, hogy a 17. századtól kezdve, ha szóba is kerül a történetírók és tudósok szétválása, az a toposz körébe tartozik.⁴ És valóban, sok anekdota kering Vertot-ról vagy Daniel Atyáról, akik kevéssé tudós ember hírében álltak, soha nem igazolt, de fáradhatatlanul ismételt legendák⁵ azoktól is (csak Paul Hazard-t és *Az európai öntudat válságát [Crise de la conscience européenne]* említjük⁶), akik a tudományosság vereségét akarják leleplezni; azt láthatjuk mindamellet, hogy történetírók és tudósok, mindegyikük saját feladatánál maradva, együtt járulnak hozzá a „történelemhez”, anélkül, hogy mindig tisztában lennének a másik szerepével. A század első felében az *Académie des Inscriptions* egymás mellé állít ismert történetírókat (a szó szoros értelmében), mint Vertot, akinek Svédország vagy Róma „forradalmairól” szóló elbeszélései olvasók generációit nyugózik le, vagy Banier, aki Ovidius *Átváltozásait* egyszerűsített és egyszerűsítő elherizmuson keresztül szemléli (filozófiai irányzat ez, mely szerint a mitológia istenei divinizált valós emberek), vagy a bölcs Rollin, akit Voltaire joggal illet szarkazmusokkal, és tudósokat, mint Fréret, aki szigorúan szemügyre veszi a kronológiát, hogy megvilágítsa a hősi idők homályosságát vagy a kínai írást, melynek kulcsát ő adja közre, vagy Lacurne de Sainte-Palaye, aki egy addig igen lenézett középkort rekonstruál. És minél előrébb lépünk a században, annál árnyaltabb a kép: mit mondjunk Hénault-ról, akinek *Franciaország rövid története (Abrégé de l'histoire de France)* című munkája tekintélynek örvend, miközben ő nem nagy kutató, sem kellemes elbeszélő? Vagy Barthélemy abbéról, a regényes *A fiatal Anacharsis utazása (Voyage du jeune Anacharsis)* (1788?) tudós szerzőjéről? Azt mondhatnánk, hogy kivételekről van szó. De szembe kell néznünk azzal, hogy nem minden korlátozódik a szerepek végleges felosztására, és hogy történetírás és tudományosság között kölcsönös átvételek és ismétlődő beavatkozások lehetségesek.

A perspektívát csak még zavarosabbá teszi az *erudíció* és a filozófus felfogás közti elentét. Ez utóbbit dicsőíti D’Alembert, miközben az *erudíció*t az emlékek gondozásának szintjére korlátozza, jöllehet Bacon a ráció részeként kezelte.⁷ A széplelkek pedig a ráció legkövetkezetesebb híveihez csatlakoznak, nehogy bármivel is gyanúsítani lehessen őket, főképp nem az *erudíció*val. Ám ebben a kérdésben is újra kell vizsgálni a toposz szerepét,⁸ amit Gibbon, az akadémiai értekezések nagy olvasója energikusan utasít vissza.⁹ Márpedig mit is vetnek jelenleg Voltaire szemére? Azt, hogy lenézte a tudományosságot, vagy hogy visszautasította, hogy tudós művet hozzon létre? Vagy éppen azt, hogy nyíltan vallotta ezt

⁴ Lásd Tyvaert, M.: «*Erudition et synthèse: les sources utilisées par les histoires générales de la France au XVIIe siècle*». *Revue française d'histoire du livre*, V, (1974) 249–266. és Waquet, F.: «*Res et verba. Les érudits et le style dans l'historiographie de la fin du XVIIe siècle*». *Storia della storiografia*, VIII, (1985) 98–109 (melyet J. M. Dufays idéz).

⁵ Nem vizsgálom meg ezúttal ennek a hírnévnek a realitását, mint ahogy tettem ezt a CROHOMS elektronikus folyóiratban (<http://www.unifi.it/riviste/crohoms/1-96>): „Véleményem készen avagy Vertot Abbé történeti módszere”.

⁶ Hazard, Paul: *Crise de la conscience européenne*. Paris, 1961. 29.

⁷ Grell, Chantal: *L'Histoire entre l'érudition et philosophie, Etude sur la connaissance historique à l'âge des Lumières*. 1993. Lásd főképp a 20. oldalon található táblázatot és 19–24. oldalakat.

⁸ Mint ahogy erre Chantal Grell felhívja figyelmünket, nevezetesen Voltaire kapcsán, Grell: *Histoire*, 23.

⁹ Lásd például *Histoire du déclin et de la chute de l'Empire romain (A Római Birodalom hanyatlásának és bukásának története)* I, 9, utolsó előtti jegyzet.

a lenézést vagy visszautasítást? A *Dictionnaire des lettres françaises* (1. szöveg) szerint Voltaire bűnös mindezekben; márpedig helyénvalóbb lenne először írói gyakorlatát megvizsgálni, mint nem igazolt állításokat ismételni, és megmagyarázni, ami nincs, mielőtt személyre vennénk diskurzusát. Nyilvánvaló, hogy Voltaire nem vetette össze türelmesen a forrásokat, nem mutatta ki pontonként, hogy melyik érvényesebb a másiknál, hogy bizonyos írásmód cáfolja bizonyos dokumentum hitelességét: a specialisták terhe ez, melyből neki csak a következtetéseket kell levonnia. Mégis kritikai szellemről tesz tanúbizonyságot abban az értelemben, melyet a „kritikai” szó a 17. század óta kapott, s melyet attól kezdve a „tények valóság tartalmára” is vonatkoztatnak, és nem csak a „tanúságtételek hitelességére”¹⁰: tehát a ráció rostáján átszűri egy néha rövidlátó és mechanikus módszer eredményeit – meg kell ítélni a bírakat. Amit Larcher vagy Nonnotte a szemére vethet, nem az, hogy vétett a tudós eljárás ellen, hanem hogy rossz tudósokra bízta magát, vagy hogy tudományosságról akart bizonyosságot tenni, holott nem ez volt a szerepe.

Aligha vonható azonban kétségbe, hogy Voltaire figyelemreméltóan jól informált, egyike kora legműveltebb embereinek, a bibliai és egyházi ismereteket is beleértve.¹¹ Ennek ellenére nem kellene kerülnünk jelen esetben, még ha Voltaire érdemeit emeljük is ki, hogy „ismeretterjesztésről” beszéljünk, ami veszélyes anakronizmus? Az ismeretterjesztőnek kötelessége, hogy így nevezze magát, és elismerje tartozását, mert ő csak a tudatlan közönség szintjére ülteti át a specialista nemes kutatásait; itt, éppen ellenkezőleg, a történetíró egy olyan igényes közönség szintjére emeli a tudós munkáját, aki gondot fordít a mű irodalmi értékeire és összefüggéseire. Ha Voltaire-t ismeretterjesztőnek tekintjük, még ha zseniálisnak is, akkor félreismerjük a történetírás helyét a 18. század intellektuális világában, azt feltételezzük, hogy a festő azért választ csatajelenetet, mert nem vállalkozik csendéletre. Ezzel azt gondolnánk, hogy csak egy láncszem, így végső soron felesleges és felfüggeszthető a közönség és az egyetlen valódi „szerző”, a tudós között, akinek birtokában van a tudás és az igazság. Hogy mi az „igazság”, arra vissza kell térnünk; szögezzük le pillanatnyilag, hogy átadni a szót a hivatásos tudósok Voltaire korabeli kritikusaiknak, ha csak egy pillanatra is, és tájékoztató értékkel, azt jelenti, hogy hagyjuk a cipészt műkritikussá válni: *sutor, ne ultra crepidam*.

Mindenesetre Voltaire néha maga játssza a provokátort, nyíltan elutasítva a tudományosság „aprólékosságait”: ilyenkor úgy tűnik, hogy D’Alembert és az *Enciklopédia* táborából beszél. A *Tanulmány az erkölcsökről*hez később csatolt „összefoglalóban” (197. fejezet)¹² megkülönbözteti, mint sok esetben, a „nagy eseményeket”, melyek egyedül méltók megismerésre, és a „homályos és regényes apró eseteket, melyeket rejtélyes emberek írtak valamelyik barbár és tudatlan tartomány mélyén”. A tudatlanság meséket alkotott: a szerencsétlen nemzeteknek hiába nincs történelmük, a népek ostobasága felvértezi őket egy seregnyi legendával, csodás esetekkel, melyek azt helyettesíteni hivatottak. Ám mikor a ráció fejlődött, nem tűntette el teljesen ezeket; a nyomtatás feltalálása lehetővé tette, hogy a legjelentéktelenebb tárgyról szóló legjelentéktelenebb írások terjedjenek. Ami a legrégebbi

¹⁰ Lásd Neveu: *Sébastien le Nain de Tillemont*, 28.: ha Le Nain de Tillemont „nagy számú csodát visszautasít a szentek életében, azt az elbeszélő iratok nyelve vagy olyan körülmények okán teszi, melyek az eredetiséget cáfolják, nem az ítélet megszokott szabályai iránti tiszteletből.”

¹¹ Mint ahogy ezt példászerűen igazolta Duranton, Henri: «*Voltaire et l'abbé Fleury: une lecture conflictuelle*». In: Mervaud, Ch.–Kölvig, U. (éd.): *Voltaire et ses combats*. Oxford, 1997. 1359–1369. Vagy a Ch. Mervaud által vezetett kutatócsoport a *Dictionnaire philosophique* kiadásában, uo., 1995.

¹² René Pomeau kiadása alapján idézek: Paris, Classiques Garnier, 1990. 2 kötet.

időket és a műveltségellenesség által uralt helyeket jellemzi, az nem dokumentuméhség, éppen ellenkezőleg, bőség, melyből csak a kivonatot kell megtartani, amint erről tanúskodik a Dubos-nak írt levél a XIV. Lajos századával (*Le Siècle de Louis XIV*) kapcsolatban: „Tehát csupán arról van szó, hogy a szétszórt tagokhoz jól arányló testet kell formálni, és igazi színekkel, de egyetlen ecsetvonással festeni azt, amit Larrey, Lamberti, Roussel stb. meghamisítanak és felhívtanak kötetekben.”¹³ Voltaire Dangeau 40 kötetéből saját beavilása szerint 40 oldalt vesz ki, ám az egyháztörténeti „zagyvaságok” láttán feladatul tűzi ki maga elé, hogy „Jurieu, Quesnel, Doncin és a hozzájuk hasonlók abszintjából von ki egy uncia mézet”. A kivonat szót a gyógyszerészettől vagy a kémiától kölcsönözve,¹⁴ Voltaire jól példázza, mi a történeti írásmód: átalakítási folyamat, melynek révén a dolgok lényegéhez, szelleméhez juthatunk. Ahogy Montesquieu elkülöníti a törvények szellemét, úgy Voltaire a történelmi tények szellemét.

Úgy tűnik tehát, hogy hiú igyekezet megérteni a *Tanulmány az erkölcsökről*t, ha egyáltalán nem ismerjük az építőanyagait, de ugyanilyen haszontalan azt hinni, hogy átlátjuk egész építményét, csak az elemeit nézve. Elsőként a kompozíció fogalmaival (egész és részlet) kell megközelíteni a történelmi művet, és nem a „forrásoktól” indulva. Ebből ered az ellentétes megközelítés haszna, amely Voltaire-ből mint íróból indul ki,¹⁵ arra kérdezve rá, hogyan alakul ki a történelmi igazság az írási folyamaton keresztül: a történelem (*res scriptae*) nem úgy jelenik meg, mint a történelem (*res gestae*) *interpretációja*, a szó dramatikai értelmében. A történetíró nem kitalál, nem is fordít (elárul), nem is átír. Az a feladata, hogy a történelmet életre keltve újratertse az értelmét, és érzékelhetővé tegye az olvasó számára.¹⁶ Ami ahhoz vezet, hogy újra kell definiálni a történetíró szerepét (legalábbis azt, amit magának ad), de főként az olvasóét, aki a megfellebbezhetetlen fórum és ítéző, hiszen ha az író hűtlennek tűnik az igazsághoz, elveszti minden hitelét – és fordítva, ki ragaszkodna egy olyan igazsághoz, mely nem kelt érdeklődést? Ekkor lép közbe, mint látni fogjuk, a ráció.

Azonban be kell vallanunk előre, hogy Voltaire megnehezíti a kommentátor feladatát, mert ha úgy tetszik neki, tudós referenciákat ad, de rosszul alátámasztva, biztosíték gyanánt többé-kevésbé ismert neveket idéz, vagy épp ellenkezőleg, leleplezi a hamis dicsőséget, vagyis inkább a hamis tudást.¹⁷ Mindezt úgy kell értelmeznünk, mint az olvasó el-

¹³ Voltaire: *Ouvres historiques*. Paris, Gallimard (Pléiade), 1957. 606.

¹⁴ A kivonat szó értelme itt nem a szokásos „összefoglaló” vagy „vázlat”, mint többek között a folyóiratokban, ami Voltaire-t közönséges kompilátorrá tenné, ami ugyanolyan kevésbé elfogadható minősítés, mint az ismeretterjesztő.

¹⁵ Mint ahogy volt alkalmam ezt tenni a *Tanulmány az erkölcsökről* 145–150. fejezete kapcsán, ahol Amerika felfedezőinek és hódítóinak egymást kiegészítő alakjait elemzem: «*Voltaire invente l'Amérique*». In: Mervaud, Ch.–Delon, M.–Seth, C. (éd.): *Mélanges*. Oxford, 2000. 232–239. Szándékosan teszem félre a történetírói én közbelépésének kérdését, melyet figyelemreméltóan tárgyalt Penke Olga a *Dix-huitième siècle*-ben megjelenő cikkében (2000).

¹⁶ A színházzal vont párhuzam hasznos lehet: amikor Antoine Vitez rendező Tartuffe-nek valami ellenállhatatlan vonzerőt ad 1976–1977-ben, elárulja ezzel Molière-t? A szövegben semmi nem tiltja ezt a lehetőséget; az Orgon lelke fölött uralkodó szereplőt valódi csáberóval ruházva fel a rendezés csupán érzékelhető teszi ezt a befolyást, azt sugallva, hogy Orgon alárendeltsége nem a burleszkkel határos elvakultságból ered, hanem mély vonzerőből, mely nem fed fel magát, és ettől csak még erősebb (köszönettel tartozom Florence Naugrette-nek ezért a referenciáért). Eképp feladata a történetírónak *értelmezni és színre vinni* a történelmet.

¹⁷ Meg kell említenünk, hogy az első kiadás ritka lábjegyzetei között több tíz sort Daniel Atya szabályszerű megcáfolásának szentel („IV. Henrikről”, 174. fej., 547–548.).

bizonytalánítására tett stratégia részét? Mint egy félig-meddig meggyőző bizonyítékot arra a kísérletre, hogy tudósnak adja ki magát? Voltaire így a történeti elbeszélés és a tudományosság határán mozog, a páva a szajkó tollaival kérkedne. Valójában Voltaire érdeklődése a tudós értekezések vagy az eredeti szövegek iránt (amelyről a lapszéli jegyzetek tanúskodnak), a mód, ahogy egyik vagy másik előkerül a szövegben, a történetírás eredeti formája iránti törekvést tükröz, mely, anélkül hogy hagyná megjelenni az építőanyagot, közvetve mutatja meg azt, ahelyett hogy tisztán és egyszerűen magába szívná (a „fő források összhangjában”, mondja B. Neveu). Így viszont felfedi az anyag egyenetlenségeit, a megmunkálás közben támadt nehézségeket, illetve pusztá jellemzőit is. (Így tett például de Thou levelezésében.) Még nagyon messze járunk azoktól az időktől, mikor a lábjegyzet, mely hamisan szerény, külön tipográfiai mezőt alkotva a tudós tudás kézjegye, biztosítéka, bizonyítéka lesz.¹⁸ De már Voltaire, Bayle Szótárának nagy olvasója közelebb áll Gibbonhoz, mint Vertot-hoz, közelebb a kritikai, mint a tisztán narratív történetíráshoz. A dialógust, melyet az angol történész a forrásaival folytat, Voltaire azokkal kezdeményezi, akik csodálatát vagy gúnyolódását provokálva ösztönzik.

Ok-okozati viszony

Más szempont különbözteti meg alapvetően Voltaire-t elődeitől és kortársaitól. Minden történetírónak szívügye, hogy a történelem megértését adja át; a krónikással ellentétben, aki a „miért”-tel szemben a „hogyan”-t részesíti előnyben, a történeti elbeszélés az okok és következmények ritmusát követi. Márpedig a történeti elbeszélés (majdnem szégyen ennyire ismert fogalmakra visszatérnünk) „pszichológiai jellegű magyarázaton” nyugszik, hogy Bruno Neveu megfogalmazását idézzük. Ez a meggyőződés teljes egyetértés tárgya, így találjuk meg Lenglet-Dufresnoy-nál:¹⁹ „A történelmet tanulmányozni azt jelenti, hogy az emberek motivációit, véleményeit és szenvedélyeit tanulmányozzuk, hogy átlássuk mozgatórugóit, fordulatait és kitérőit. De azért is kell tanulmányoznunk, hogy megismerhessük mindazon illúziókat, melyekben az emberi szellem eltévelyedhet, valamint a bennünket szíven ütő meglepő fordulatokat. Egyszerűen saját magunkat ismerjük meg másokban.”

Lenglet-Dufresnoy csak az első kiadásban adja meg annak eredetijét, ami csupán idézet: Mabillontól, az oklevélten nagytekintélyű és tudós alapítójától és a híres *Értekezés a kolostori tanulmányokról* (*Traité des études monastiques*, 1691) szerzőjétől származik, aki megfogalmazza a történetírásnak ezt az ideálját, melyhez hozzájárult anélkül, hogy megírta volna (II, 8, 231. old.). Ő megadja a forrást, melyet Lenglet-Dufresnoy „elfelejt”:²⁰ egy névtelen, *A történelem hasznáról* (*De l'usage de l'histoire*) című művet, melyet valójában Sait-Réal írt. Ez a definíció, mely egy olyan szerzőtől származik, akit a korban inkább történetírónak, mint regényírónak tekintenek, majdnem egy századot vándorol szövegről szövegre, hogy megerősítse a történelem formáló szerepét: a történelem ugyanis olyan erkölcsi tanulság,²¹ melynek fő mozgatórugóját a szenvedélyek jelentik.²² Így tehát egy individualitást

¹⁸ Vö. Grafton, A.: *Les Origines tragiques de l'érudition. Une histoire de la note en bas de page*. Paris, 1998. (de Thou-ról lásd 114–116.)

¹⁹ *Módszer a történelem tanulmányozásához* (*Méthode pour étudier l'histoire*) 1. kiad. 1713, aztán 1735, stb., 2.

²⁰ Melyet J. Ehrard fedez fel. Ehrard: *L'Histoire*, 30.

²¹ Lenglet-Dufresnoy nyilván törli a sorokat, mellyel Mabillon ezeket kiegészíti, hogy kiemelje a szentek és „erényes személyek” példamutató szerepét; ő maga azt a témát fejti ki, mely szerint a történelem különböző szerepet játszik a „különböző helyzetű” olvasóknál: a morális szándékhoz társadalmi ösztönzés járul.

kell körülhatárolni, felfedni titkos motivációit, hogy az olvasó tévedéseit eloszlassuk, szétfoszlassunk minden illúziót. Még a gondviselést központba állító nézőpont szerint is az ember minden dolog mértéke: egyediségében, különbözőségében, diverzitásában (sőt perverzitásában) elismerve az egyén a szenvedélyek tipológiájába illeszkedik, melyet a színház (és hamarosan a regény) megtanul elkülöníteni. Bármely történetfilozófia (gondviselés-központú vagy racionális) nem más, mint ennek a sémának az interpretációja – a különbség az, hogy Bossuet-nél az ember egy őt meghaladó akarat eszköze, de eléggé ismeri ahhoz, hogy játsszon a mozgatórugókkal, melyet a történetíró megjelenít.

Természetesen nem vetnek el minden más magyarázatot, főleg ha az antikok adtak rá példát – így igen gyakran megállapítják, hogy a rómaiak szokása volt ellenfeleiktől kölcsönözni leghatékonyabb fegyvereiket, vagy hogy egy politikai testület megőrizni, sőt növelni akarja a hatalmát; de a fő eseményeket mindig az egyén prizmáján vagy egy vázlatos tömegpszichológián keresztül látják (mely a „nép” ideológiai felfogásán alapul) – és ha társadalmi vagy politikai csoportról van szó, mindig visszatérnek ehhez az egyszerűsítő és megnyugtató sémához. Egy példa ezer másik között Vertot-nál: „A szenátus mélységes bánattal látta egy bíró erősödő hatalmát [Caius Gracchus], aki észrevétlenül elvette tőle minden tekintélyét.” (IX. könyv) Nem lepődhetünk meg, hogy ugyanez a történetíró az *Académie des Inscriptions*-on felszólalásait Augustus jellemének és a történetíróknál megjelenő „szónoki beszédek” problémájának szenteli – még aktuális probléma, amikor megjelenik az *Enciklopédia Függeléke*,²³ ahol Marmontel leleplezi a mesterkéeltséget, mellyel fiktív beszédek adnak nagy emberek szájába. Márpedig semmi nem járul hozzá jobban a lélektani portréhoz, mint az ilyen beszédek, melyeknek ráadásul azonnal, sőt mechanikusan hatniuk kell a tömegre, melyhez szólnak – ilyen nagy az ékesszóló hős hatalma!

Elégyszer Voltaire szemére vetették, hogy túl nagy szerepet szán a nagy embereknek, és nem nézi meg közelebbről, hogy mi igaz ebből. Nem a kitaposott ösvényt kellene követnie, hiszen ez teszi lehetővé, hogy azokra fektesse a hangsúlyt, akiket a történelem hajtóerejévé tesz? Nyilvánvalóan szó sincs erről, de ezt a visszautasítást többféleképpen értelmezhetjük: René Pomeau alapvető különbséget lát Bossuet és Voltaire között, mivel „Voltaire szerint az emberek szelleme többé nem Isten keze a történelemben”²⁴, olyan értelmezés ez, amely lehetővé tenné, hogy a 18. századi historiográfia fejlődését Bossuet és Voltaire koncepciója összeütközésének tekintsük²⁵, és a történetírást mint a vallás elsőbbsége elleni harc egyszerű tétjét. Ez alapján Voltaire elhagyna mindent, ami az isteni beavatkozásból ered, egy „magyarázó elv, mely maga is megmagyarázható” javára, és amelyhez „innentől kezdve a pozitív ismeret tárgyaként juthatunk” (uo.). Márpedig úgy tűnik számunkra, hogy a nézőpontot meg kell fordítani: az, amit Voltaire elhagy, Montesquieu-t követve, akinek a *Rómaiak tündöklése és hanyatlása* című műve valódi ismeretelméleti szakítást jelent, az okozati viszony pszichológiai megalapozása és a teocentrikus nézőpont (mely csak egy a többi abszurditás közül) elhagyása ennek csak egyik következménye. Az első számú ellenség nem is annyira a Bossuet vagy Lenain de Tillemont-féle nyílt és felvállalt gondviselés-központúság, hanem inkább azok a rejtett módszerek, amelyek lehetővé teszik ennek to-

²² Ami Bossuet szerint lehetővé teszi, hogy Isten beleszóljon az eseményekbe.

²³ III. kötet, 1777. 291.

²⁴ Bevezetés a *Tanulmány az erkölcsökről*hez, idézett kiadás, XLII.

²⁵ Mint ahogy ezt a *Dictionnaire des lettres françaises* (1. szöveg) is feltételezte.

vábbélését. Ilyen elsősorban az, amikor a kutatás tárgyának a soha nem változó emberi természetet tartják, s kizárnak mindenféle módosulási lehetőséget.²⁶

Leckék

De a fő problémák egyike az, amit a rációhoz folyamodás vet fel, mely egyszerre az igaz és a hamis, a lehetséges vagy a valószínű megkülönböztetésének módja és egy axiológia alapja: a korszakokat a ráció színvonala alapján ítélik meg, ismerik el alkalmasnak arra, hogy megírják saját és más korszakok történelmét, és megítélik azt, ami nem kevésbé ördögi kör, melynek legcsekélyebb következménye, hogy a 18. század így érdekes módon egyszerre ítélő és peres fél ... Így a filozofikus történetírás, ahol a ráció egyszerre eszköz, kritérium, cél saját magában és felsőbbrendű érték, furcsa benyomást tesz ránk. Alkalmasnak tűnik minden rossz útra tévedésre, hiszen ahhoz, hogy helyreállítsa a hibákat, és leleplezze az előítéleteket, a filozofikus történetíró inkább arra törekszik – a legjobb lelkiismerettel –, hogy leleplezze az ellenséget, hogy bizonyítson egy tézist, minthogy megtalálja az igazságot: ez az „elkötelezett” történetírás elve, melynek hivatása normatív, mivel a történetírónak kétségbe kell vonnia az elődöket többé-kevésbé nyíltan rájuk mutatva, vagy osztályoznia kell az informátorokat (és a korszakot, melyhez tartoznak) a nekik adható bizalom mértéke szerint.²⁷

Mi lehet a kommentátor feladata? Kevésbé leleplezni a harcos eltévelyedést, mint inkább meghatározni az intellektuális kontextust, mely igazolja vagy inkább magyarázza azt. Másképpen szólva nem azon sajnálkozni (és bizonyítani), hogy Voltaire ez vagy az ellen írt (Larcher, Nonnotte, „a Gyalázatos” [*l'Infâme*], a katolikus egyház, a történelem Európa- és kereszténységközpontú koncepciója, *ad libitum*) felhasználva az ennél vagy annál talált információt („az elemek, melyek megfelelnek lidércnyomásainak”, ahogy Gusdorf mondja, 2. szöveg), hanem megmutatni, hogyan kezdeményez dialógust, vagy jobban mondva, hogyan csap össze elődeivel, azt is beleértve és főképp azt, mikor úgy tesz, mintha nem ismerné őket, vagy amikor szinte észrevehetetlen utalásokat tesz. Ezért lenne fontos a 18. század mára már elveszett történelmi kultúráját egészében feltárni. Első lépésben a legszélesebb körben ismert részt kellene megismerni, amelyet éppen magától értetődő mivolta miatt mindeddig hanyagoltak, ám amelyet egyaránt megtalálunk a lexikonokban vagy azokban az átfogó munkákban, ahol nem is számíthatnánk rá. Ugyanakkor be kell mutatni az elit vagy legalábbis speciális részekre vonatkozót is: milyen tévhitek, milyen autoritások ellen küzd Voltaire? E két, három vagy több személyes dialógus különböző hangjait kell újra megtalálnunk a historiográfiai viták alapján érvelve, melyek sokszor rejtettek, de nagyon is valóságok, melyekhez viszonyítva meghatározhatjuk Voltaire pozícióját, és melyek meghatározzák álláspontját, de egyben lehetővé teszik azt is, hogy teljes ítéletet alkossunk arról a képről, melyet a vizsgált korszakról alkot. Így tehát kevésbé ennek vagy annak a forrásnak egy-egy részletét kell kibogoznunk, mint inkább az eljárás egészét kell meghatározunk. Eképp Konstantinápoly elestének tárgyalása (91. fej.) nyilvánvalóan az olvasmányokból, elsődleges (a konstantinápolyi krónikások Cousin, illetve Chalcocondyle fordítá-

²⁶ Ellenvetésül *A rómaiak tündöklése és hanyatlásának* híres mondata: „mivel az emberek szenvedélyei minden időben ugyanazok voltak, az alkalmak, melyek a nagy változásokat okozzák, különbözőek, de az okok mindig ugyanazok.” (1. fej.) De Montesquieu valójában nagyon messze van Vertot egyszerűsítő látásmódjától, mert számára a lélektani okok csupán a gépezet számos hajtókerekeinek egyikét képezik.

²⁷ Lásd Volpillhac-Auger, C.: «*Merveilleux et vraisemblance dans l'Essai sur les mœurs*». In: Voltaire et ses combats, 1379–1390.

sában) és másodlagos (Cantemir, Maimbourg) vagy akár köztes forrásokból (Fleury, Bayle) merít. De elsődlegesen az lehet érdekes, ha benne annak a historiográfiai sémának teljes elutasítását látnánk, mely ebben a vereségben a civilizáció bukását látja a barbársággal szemben, hogy azokról ne is beszéljünk, akik, mint Maimbourg, Isten által a skizmatikusokra küldött büntetésként értékeli azt.²⁸ Vagy még inkább megtalálni, hogyan ütközik össze az egyházi és világi hatalom a Bizánci Birodalomban, a kereszténység előretolt bástyáin: a bizánci képrombolóktól a firenzei zsinatig itt újra felbukkannak a Montesquieu által *A rómaiak nagysága és hanyatlásában* harminc évvel korábban feltett kérdések. Vagy végül felmérni, hogy az idő ugyanúgy telik-e Párizsban, mint Konstantinápolyban, ahol az antikvitás tíz századdal tovább tartott, mint Európában, s mely nem ismerte a Voltaire által gyűlölt középkort.

Ha megnézzük a Dzsingisz kánnak szentelt fejezetet (60. fej.), – aki, mint mondják, a legnagyobb hódító, akit a Föld valaha is hátán hordott –, egy határesethez érkezünk, mivel Dzsingisz tatárjai, nomádok lévén írásbeliség nélkül, azok közé a népek közé tartoznak, akiknek szigorú értelemben véve nem lehet történelmük.²⁹ Márpedig szó sincs arról, hogy ki kellene tölteni a fehér foltokat, melyeket a megbízható dokumentumok hiánya eredményez, mint ahogy erre a hagyományos történetírás hajlamos, mely kész kitalálni, amit nem ismer. Voltaire-nél a valószínűség megszorító érvényű, inkább kiszűr, míg annyi más szerzőnél csupán megszabja a kitalálás határait.³⁰ Meglep bennünket a narrációt irányító elkötelezett kívülmaradás: Dzsingisz fiainak „féltékenysége” csak egy másik elnevezés a rivalizálásra, melyet apjuk tart fenn köztük, és minden más helyen Voltaire csak a tényeket sorolja fel, és leírja, ami sokatmondónak és jelentősnek tűnik számára: a hódítások sorát, néhány csatát, a módot, ahogy a kán felosztja birodalmát vagy elkerüli az új alattvalók lázadását. De milyen szándékok dominálnak itt? Elsősorban a burkolt, de néha nyílt összehasonlítás Nagy Sándorral, a legfőbb hódítóval; emellett elveti a hagiografikus vagy egyszerűen dicsőítő történetírói elbeszélésmódot. Józanság jellemzi, mely a központozás takarékoságában nyilvánul meg (nincsenek felkiáltások, hacsak nem ironikusak),³¹ és a vágy, hogy mindig kapcsolatba hozza a hódítót és népét, s Dzsingiszről úgy beszéljen, mint egy tatárról, aki magában hordja a tatár lélek lényegét: az egyik magyarázza a másikat, igazolja seregei hűségét, vagy segít megérteni – másképp, mint az „emberi szív tanulmányozása”, – a győzelem csillapíthatatlan vágyát.

Végül nem hangsúlyozhatjuk eleget Voltaire tanító szándékú törekvését, hogy hozzászoktassa az olvasót nemcsak ahhoz, hogy csak azt fogadja el, ami a valószínűség néha túl sűrű rostáján átszűrődik, hanem hogy maga legyen kritikus. Ezt a fejezetet átszővi a többé-kevésbé iróniával vegyített kritikával kezelt források felidézése („mindaz, amit találtam egy

²⁸ Montesquieu, aki radikálisabb, *A rómaiak tündöklése és hanyatlásában* nem hajlandó olyan eseménynek tekinteni, amely önmagában figyelemre méltó; csupán egy esemény, mellyel kijelölhetjük a Görög Birodalom végét, és innen ered a záróformula: „... a birodalom, mely Konstantinápoly külvárosaira szorult vissza, végül olyan lett, mint a Rajna, mely csak egy patak, amikor az óceánba ér” (XXIII. fej.) Lásd bevezetésem *A rómaiak tündöklése és hanyatlása* kritikai kiadásához, Oxford, The Voltaire Foundation, 2000.18.

²⁹ Lásd Minuti, Rolando: «Voltaire et l'histoire de l'Orient 'barbare' dans l'Essai sur les moeurs». In: Voltaire et ses combats, 1337–1357.

³⁰ Így Catrou és Rouillé (*Histoire romaine, 1725–1737*, 20 kötet, Róma alapításától Tiberius uralkodásáig), akik felidézik Lukrécia Corneille-i dilemmáját, aki habozik, hogy engedjen-e vagy sem Sextus Tarquinusnak.

³¹ Így például a tavaszi gyűlések kapcsán, melyek „eredete közös lehet” a „mi plenáris üléseinkkel”; a parlamentek jól meglennének egy ilyen eredet nélkül.

bizonyos szerzőtől”, „a kínai szerző, aki azt írta”), ám még ennél is messzebb megy, amikor nem a IV. Ince pápa által kiküldött szerzetesek beszámolójáról ír. Voltaire, miután meg nem nevezett forrásokat követve („azt állítják”) bemutatta a Dzsingisz kán és örökösei temetését követő áldozatokat és mézszárlásokat, hozzáteszi: „Azt állítják, hogy a tatár kánok szolgálói számára megtiszteltetés volt, ha gazdájukkal együtt halhattak meg, és egymással versengtek, hogy vele temessék el őket. Ha ez a fanatizmus mindennapos, ha a halál ilyen kis dolog volt ezeknél a népeknél, akkor arra voltak teremtve, hogy leigázzák a többi nemzetet.” Abból, ami talán csak legenda, melynek a funkciója az, hogy a tatárok barbárságának híret látványosan megerősítse, az olvasó megismerhet egy elemet a hódító népek sikerének magyarázatából, és ugyanakkor útmutatót is kap a szokások megértéséhez.

Ami igazolja a konklúziót: „Íme minden, amit tudnia kell [...]”, Emilie-nek, hogy leközdhesse az utálatot, melyet a világ történelme és annak hamis apró eseményei ébresztettek benne; a történelmet úgy kell megírni, mint a kritikai szellem iskoláját, melynek célja nem az, hogy felhalmozzon, hanem az, hogy válasszon. Véleményem szerint tehát ily módon kell közelítenünk Voltaire kezelésének kérdéséhez: nála a források nem egyszerűen tetszés szerint manipulálható nyersanyagot jelentenek, amelynek a történetírói szöveg az eredménye lenne, hanem alkalmat teremtenek a dialógusra. Ebből a dialógusból tud a történész következtetéseket levonni, és csak ezek a következtetések láthatnak napvilágot. Az *erudíció* hívének minden igazság alkalmas a kinyilatkoztatásra; Voltaire szerint viszont nem lehet mindent leírni és az emberek ítéletére bízni. Jó ízlés és ráció találkoznak itt.

Ebből kiindulva kell definiálni a kommentátor feladatát: nem a „források” és a „végtermék” közötti eltéréseket kell felmérni, hanem azt keresni, hogy mit akart írni Voltaire, hiszen ha függ is Voltaire az informátoraitól, azoktól nem kevésbé szabad is választásaiban, és nem kevesebb gondot fordít arra, hogy milyen hatást tesz. Ez a történetírói szabadság, mely határtalanul érdekesebb, mint az ismeretterjesztő vagy a tudós állítólagos kudarcai vagy félsikerei, s arra ösztönöz, hogy a szöveget magát helyezzük a tanulmányozás középpontjába, és azután beillesztjük korának historiográfiai vitáiba. És a többi már irodalom.

Fordította: KOVÁCS ESZTER

FÜGGELÉK

Voltaire a mai kritika nézőpontjából

1. szöveg: *Dictionnaire des lettres françaises (A francia irodalom szótára)*, XVIII. század, Grete bíboros szerk., 1960, javított kiad. François Moureau szerk., Paris, Fayard, La Pochoteque, 1995, „Történetírás” szócikk (Robert Barroux).

Mint a század összes alkotása, a történeti műfaj is paradoxont hordoz fejlődésében. Tudományosság és ismeretterjesztés nem csupán egymás mellett élnek, hanem egyenlőtlen mértékben keverednek; keverékük elbizonytalanítja az olvasót, sőt megteveszti ítéletét: elég ahhoz, hogy méltassák a történetírókat, de nem elég ahhoz, hogy megalapozza a mű értékét.

Ha a történetírók, akiket olvasnak, és a tudósok, akiket olvashatnának, szétválása nem is olyan teljes, nem is olyan állandó, mint az előző században, még messze állnak attól, hogy az általános leírások teljes és hihető bizonyítékokon alapuló dokumentációra támasz-

codjanak. Több anyagot gyűjtöttünk össze, hogy megírjuk a *történelmet*, mint bármely más korban, mondta La Harpe, mégsem írtuk meg. Ekkor már tudnak információt kezelni, de begyűjtésük még önkényesen választott szempontok alapján történik, vagy pedig kizárólag az *erudíció* hívei végzik.

Lassanként elmarad az események, háborúk, szerződések, uralkodások száraz elbeszélése, és a civilizációt egészében igyekeznek ábrázolni.

A fő újdonság a történeti műfaj ragyogása, mely a történetírók személyéből ered. Hány rangos író fedez fel abban egy hivatást, melynek nem áll ellen: Montesquieu és Voltaire az első helyen, de Duclos, Mably, Raynal, Condorcet is. [...]

Anélkül, hogy mellőznénk olyan elmék, mint Bayle vagy Fontenelle hatását, úgy tűnik, hogy a fő hely Bossuet-é. A nagy prelátus még inkább kiváló író, mint történetíró. Emellett megalapozza a modern történelem filozofikus koncepcióját (azáltal, hogy a birodalmakra és Isten akaratára nyit széles perspektívákat). Az, hogy közvetlen utódai elutasították, nem változtat ezen. Majdhogynem azt mondhatnánk, hogy a 18. század fő történetírói meg akarják cáfolni Bossuet-t, megingatni az erős alapokat, melyet a történelmi gondolkodásnak adott.³² [...]

A *Voltaire-i iskola* [...] Egyébként, ha Voltaire-nek van is érzéke a történetíráshoz és főleg az elbeszéléshöz, nem fordít gondot sem a dokumentumokra, sem a források előzetes feltárására. Megveti a tudós kritikát. Sőt kigúnyolja azt, és ostobán csúfot űz egy műből, mely a leginkább becsületére válik a 18. századnak. [...]

De Voltaire mesélő. Ezen a címen és tolla vonzerejének köszönhetően hosszú utókora van azok között, akik nem a legjobb történetírók, de akiket a legtöbbet olvasnak.³³ [...]

Paradox módon levonhatjuk a következtetést, hogy a 18. század két ellentétes úton tett nagy haladást a történeti műfajban. Értékes írók új, szélesebb perspektívákat vezetnek be polémikus formában. Óvatos kritikája által a tudományosság korlátozza a merész kijelentéseket. [...] Gazdag, ragyogó, egyenlőtlen, csábító és részrehajló, a 18. századi történetírás stílusból, kompozícióból, szellemből példát adott, de nem mértéktartásból.

2. szöveg: Gusdorf, Georges: *L'Avènement des sciences humaines au siècle des Lumières*. Paris, Payot, 1973, 374. o.

[Gusdorf leleplezi az elődeinél (többek közt a történész Camille Jullian-nál) elterjedt illúziót, mely „a Pompadour módra írt történelmet”, például Velly-nél, tekinti a 18. század valódi „történelmi gondolkodásának”.]

„Ma senkinek sem jutna eszébe ezeket a megélhetése céljából írt kompilációkat (amelyek továbbra is virágoztak) a történeti gondolkodás jeleinek tekinteni. Még az első helyen álló történetírók is, mint például Voltaire, csak másod- vagy harmadkézből azok. Voltaire

³² A történetírásnak ez a Bossuet-központú látásmódja, amely a Filozófusokat az óriás ellen acsarokodó törpékké teszi, azt feltételezi, hogy a történetírást tárgya vagy filozófiája határozza meg (mi lehet nagyobb cél, mint az isteni akarat a történelemben!) és nem a kritikai gondolkodás gyakorlata. Voltaire vagy Montesquieu valóban támadják Bossuet-t, mint a nem racionális történelem-szemlélet legfrissebb és kiemelkedőbb védőjét, de mindenekelőtt más, reflexív (tehát érettebb) és politikusabb történetírást alkotnak, melynek legfontosabb eredménye, hogy érvénytelenné teszi az *Értekezés az egyetemes történelemről* (*Discours sur l'histoire universelle*) látásmódját. De nem lepődhetünk meg a Grente bíboros *Szótárában* megjelenő kommentár teologikus előfeltevésein.

³³ És íme, Voltaire, Velly vagy Vertot mellé sorolva egy 18. századi Christian Jacq, vagyis egy bestseller író.

harcos, és nincs sok ideje; az Enciklopédistákhoz hasonlóan nem ismeri el a tudományosság érdemeit. A lenézett tudósoktól kölcsönveszi az elemeket, melyek megfelelnek a lidércnyomásainak. A történeti kritika idegen számára. Pedig e század folyamán alkalmazzák e kritikát valódi tudósok, akik a történettudomány ismeretelméleti mezejét építik fel, és kodifikálni akarják eljárásait. Ezek a háttérben maradt emberek készítik elő a jövőt, mely azonban elfeledkezik a könyvtárak és a tudós társaságok archívumaiban porosodó munkáiról.”³⁴

3. szöveg: Biziere, Jean-Maurice – Vayssiere, Pierre: *Histoire et historiens*. Paris, Hachette, 1995. 115–117. old.

„Voltaire kivételes műveltséggel rendelkezik, minden téma iránt érdeklődik, telhetetlen olvasója olyan értekezéseknek, melyekből aztán gátlás nélkül kölcsönöz, a tanúságtételek fáradhatatlan gyűjtője, még ha gyanakvó is (*Levél egy újságíróhoz, Lettre a un journaliste*, 1744), egész hosszú élete során gazdagítja dokumentációját. Ez azonban azt jelenti, hogy – mint mindig, ha túl sokat vállalunk egyszerre –, túl gyorsan dolgozik, úgy érzi, még gyorsabban megért mindent, ha van néhány pontosan rögzített gondolata, melyből nem enged; nyilvánvaló, hogy a Voltaire-i módszert komoly fenntartásokkal kell kezelnünk. És mégis, ugyanez az ember az, aki csak húsz évnyi előzetes kutatás után adja ki a *XIV. Lajos századát* vagy a *Tanulmány az erkölcsökről*, aki állandóan javítja, módosítja, bővíti műveit, ahogy a történetírás fejlődik az egymást követő kiadások során. Voltaire módszere, mely kontroll nélküli fellángolásokból, bulimikus lelkesedésekből, makacs gyűlöletből vagy meg nem értésből (hiszen megvet mindent, ami középkori), a rosszindulatú kritika járványszerű reakcióiból táplálkozik, s legalább annyira megvilágító, mint lecsupaszító elemzésen nyugszik, nagyon is személyes jellegű.

Mindamellettt két állandó elemet találunk az igazság megszállott keresésében: egyrészt a sürgősebbhez, óriási feladathoz kíván fordulni, kevésbé a tudományossághoz („az aprólékos az ostobáknak való”), mint inkább az ismeretek terjesztéséhez. Voltaire nem habozik a történelem és a legenda között. [...] Hogy ne tévesszék meg ezek a képtelenségek, a történetírónak csak a valószínű, gondosan ellenőrzött tényekre szabad támaszkodnia, és előnyben részesítenie az esemény kortárs forrásait. (Innen ered az időnként túl kritikus magatartás, például a fossziliák kapcsán vagy Buffon ellenében) [...]

Egyértelmű, hogy Voltaire a legszubjektívebb a történetírók között, ami azonban nem azt jelenti, hogy a legtisztességtelenebb vagy a legrosszabbul informált. Eleven és humorral teli stílusban írt történelme, mely eléggé ritka ahhoz, hogy felfigyeljünk rá, minden bizonynyal személyiségét testesíti meg.”³⁵

Fordította: KOVÁCS ESZTER

³⁴ Ez egyenlő azzal, hogy a valódi „történeti gondolkodást” nem Voltaire képviseli!

³⁵ Voltaire módszere tehát nem módszer! Olyan történetíró ő, aki „gátlás nélkül” kifosztja más munkáját, aki túl gyorsan dolgozik, a 20. századi rossz történészek minden hibáját magában hordozza, amikor „elutasítja a tudományosságot”, sajnos kora embere, sugallják nekünk; viszont szerencsére jó ismeretterjesztő és született szórakoztató, ami megmenti az utókor szemében. Ez utóbbi tehát kompenzálja az előbbi.

Új monográfia a római hadsereg történetéről

Adrian Goldsworthy:

A római hadsereg története.

Pécs, Alexandra Kiadó, 2004. 224 old.

A szerző az oxfordi St. John's College-ban folytatott ókori, valamint újkori történelmi tanulmányokat, és szintén Oxfordban szerzett Ph.D fokozatot ókori történelemből. Doktori disszertációjának témája is a római hadsereg volt, ami *The Roman Army at War 100 BC. – 200* címmel könyv alakban is megjelent. A kutatónak a témához kapcsolódó sikeres munkásságát a következő kötetei is igazolják: *Roman Warfare; The Punic Wars*; valamint megemlíthetjük a *Can-nae* című írását.

A jelen kötetben a szerző minden idők egyik legsikeresebb fegyveres alakulatának, az ókori Róma hadseregének bemutatására vállalkozott. A kötet gazdagon illusztrált (245 illusztráció, 107 színes kép), imponálóan szép kiállítású munka, a címben megjelölt témát, gondosan figyelve minden hozzákapcsolódó részletkérdésre, tudományos alaposággal dolgozza fel. Az érdekes téma nyilván számos olvasó figyelmét felkelti, de a felhasznált szakirodalom vonatkozásában adós marad a szerző, ugyanis munkáját csupán egy „Ajánlott irodalom” című jegyzékkel zárja. (217. old.)

A könyv elején ismerteti a kérdés vizsgálatához felhasználható forrástípusokat, utalva ezek alkalmazásának nehézségeire is. (Mellesleg megjegyezve, a felsorolt szerzők közül a görög származású Appianos működését tévesen a Kr. e. 2. századra teszi (9. old.), a Kr. u. 1–2. század helyett. Feltehetően a magyar fordításban történt elírás!) Kifejezetten katonai, illetve hadtörténeti szakmunka nem maradt ránk. Szóba jöhetnek a történeti művek, de amint ezt a szerző is megállapítja, ezek kritikával kezelendők,

ugyanis a római történetírás nem tekintette céljának a hiteles múltábrázolást. Az adott téma vonatkozásában az ókori forrásokból gyakran hiányzik a helyszínek topográfiai ismertetése, a hadsereg felszerelésének, szervezetének, valamint logisztikai rendszerének bemutatása. Goldsworthy szerint ezt ismertnek vették, de tegyük hozzá, nem akarták közreadni, tekintettel arra, hogy a katonai anyag sohasem volt egyértelműen publikus (tehát maguk az antik szerzők sem mindig ismerték). Felhasználhatók az irodalmi munkák is, ezek közül az alábbiakat említi: Frontinus: *Strategemata*; Arrianus: *Az alánok elleni hadrend; Harcászat*; Pseudo Hyginus: *A táborépítésről*; Vegetius: *A hadügyről*. Ez utóbbi, valóban a témához illő munkáról azonban a következő értékelést adja: „Vegetius a 4. század végén írta *A hadügyről* című munkáját, amely sok korábbi forrást feldolgozva zavaros elegyét képezi a különböző korszakokból vett eseményeknek, és talán a pusztá fikciótól sem mentes”. (12. old.) Vegetius írása lényegében egy hadtudományi olvasókönyv, amely részben az 1–2. századi római hadsereg-szervezet és hadművészet konkrét adatait, részben a hadviselés legáltalánosabb szabályait és törvényszerűségeit foglalja magában. Nyilvánvalóan ennek köszönhető a munka azt az általános érdeklődést, amely végül a fennmaradását is eredményezhette. A középkori hadművészetre és haditechnikára köztudottan nagy hatást gyakorolt a késő-császárkori római, valamint a bizánci hadművészet. A szerző által említett forrástípusok: régészeti leletanyag, nem irodalmi írásos források (papiruszok, írottáblák), epigráfia és végezetül a művészeti emlékek.

A kutató a hadsereg történetét három, általa megjelölt korszakban vizsgálja: Kr. e. 3–2. század; Kr. e. 1–Kr. u. 3. század; Kr. u. 3–5. század. Számomra nem egészen logi-

kus ez a beosztás. A hadsereg és hadügy teljes körű áttekintését kívánja adni, ezért vizsgálódásainak eredményét a következő fejezetekben foglalja össze: A köztársaság hadserege (20–46. old.); A hivatásos hadsereg (46–76. old.); A római katonák élete (76–164 old.); A harcoló sereg (164–200. old.); A késő ókor hadserege (200–214. old.).

A szerző az általa megjelölt témaköröket alapos kutatások nyomán mutatja be, a forrásfelhasználás azonban helyenként meglehetősen önkényes, bizonyos szerzőket megbízhatónak nyilvánít, mint például Polybiost, másokat azonban nem, mint az említett Vegetiust, ugyanakkor bátran következtet a régészeti feltárások anyagai alapján. A híres teutoburgi katasztrófa tárgyalásánál például nem is említi az egyetlen kortárs római történetíró, Velleius Paterculus munkáját, aki mellékesen éppen az adott hadszíntéren katonáskodott. (54 old.) A felső-germániai Argentorate melletti csatát, nem szerencsés „strasbourgi” ütközet névvel emlegetni. (210. old.) Az egész munkából továbbá joggal hiányolható, hogy a hadsereg és hadügy kérdését önmagában vizsgálja, végig hiányzik a gazdasági, társadalmi és politikai viszonyoknak a hadművészettel és hadiügyekkel való összefüggéseinek vizsgálata, ami annál is inkább súlyos hiba, mivel közismert, hogy az ókori Rómában hosszú időn át egybefonódott az állami és a katonai vezetés.

A legkorábbi római hadseregre vonatkozóan nemes egyszerűséggel leszögezi, hogy nagyon kevés a megbízható forrás. (20. old.) Ez igaz, azonban a feltárt régészeti anyag sem értékelhető egyértelmű biztonsággal. „Valamikor az idők során a rómaiak átvették az úgynevezett „hoplita phalanx” alkalmazását,” közli a szerző. (21. old.) Mégis mikor és hogyan? A Servius Tulliusnak tulajdonított timokratikus alkotmány eredeti célja a katonai reform megvalósítása volt, vagyis a lakosság szélesebb rétegeinek felfegyverzése, azonban az időpontja ugyancsak vitatott, abban viszont egységes a ku-

tatók álláspontja, hogy a *centuria*-reform hosszabb fejlődés eredménye. Ez a beosztás lett a népgyűlés felállításának az alapja is (*comitia centuriata*), ami tartósan fenn is maradt (24. old.), sőt tegyük hozzá, hogy ez a katonai gyűlés lett a fő közigazgatási szerv. Goldsworthy is megállapítja az alkotmány bizonytalanságát, majd ezt követően hosszasan taglalja. (25–26. old.) Valószínűleg a 440-es évek táján bevezetett katonai reform jelentette a Serviusi alkotmány végleges kiteljesedését. A hagyományos *phalanx* hadrend végeleges kudarcát az Allia melletti csata jelentette (Kr. e. 386. július 18.), ezt követően került sor a *manipulus* taktika bevezetésére. Tény a szerző azon közlése, hogy Kr. e. 444. és 367. között nem választottak *consulokat*, hanem helyettük *consuli* jogkörrel felruházott katonai *tribunusokat*, de ennek politikai okai voltak, vagyis a szövetségesek követelték, hogy az egyik *consul* közülük kerüljön ki, ezért inkább egyáltalán nem töltötték be ezt a tisztséget. Kr. e. 367-től ismét választanak *consulokat*, és mindegyik *consulhoz* 2-2 *legio* tartozik. A *legio* létszáma nem kötelezően 4200 fő, hanem az aktuális helyzetnek megfelelően változik, felmehet egészen a 6200-as létszámig.

A szerző megállapítja, hogy a hadsereg élén választott *magistratusok* álltak, akiknek a megbízatása 12 hónapra szólt. (26. old.) Ez igaz, de szükséges itt is hangsúlyozni, hogy az ókori Rómában az állami, valamint a katonai vezetés összefonódott, ennek értelmében az állam vezető tisztségviselői, például a *consulok*, egyben katonai vezetők is. Ilyen módon nem lényegtelen, hogy a fővezérnek *imperiuma*, tehát általános főhatalma van, hivatali ideje alatt nem lehet leváltani, felelősségre vonni, nem köteles utasítást elfogadni. A politikai hatalommal együtt egészen más a katonai megbízatás súlya avagy a fővezér és a katonaság viszonya. A tisztségek hosszabbítása (*prorogatio*) a Kr. e. 2. században vált „szokássá”, azonban ennek is politikai háttere van, a *senatus* ugyanis így látta biztosítva a tiszt-

séget „saját embere” számára, mivel a hosszabbítást maga a testület (*senatus*) intézte, a *magistratusok* választása viszont a népgyűlés hatáskörébe tartozott. Katonai vezetők *praetorok* is lehettek, róluk a következő állítás olvasható: „A pun háborúk során például a *praetorok* száma évi egyről hatra emelkedett.” (27. old.) A megállapítás így nem igaz, ugyanis a 367-es évet követő esztendőben, tehát 366-tól választottak egy városi *praetort* (*praetor urbanus*), majd 242-től egy másikat, aki az idegenek ügyeivel foglalkozott (*praetor peregrinus*). Éppen ennek a tisztségnak az esetében vitatott, hogy valójában mikortól is vezették be, ugyanis vannak arra utaló adatok, miszerint korábbi, mint a *consulság*, több kutató szerint létezett a *praetor maximus* mint katonai vezetői tisztség (*prae itor* = aki elől megy, vö. a katonai táborban a fővezéri sátor megnevezése: *praetorium*). Létszámuknak hat főre való emelését a provinciák kormányzása tette szükségessé, ti. hivataluk lejáratá után ők lettek a helytartók.

A szerző elemzi a „polybiosi *legio*” bevezetését (26. old.), illetve a *manipulus*-hadrend előnyeit. Valóban ez az időszak a *disciplina militaris* (katonai fegyelem) kialakulásának időszaka, a *manipulus*-hadrend azonban a gall támadás és a hannibali háborúk közötti csaknem két évszázadban többször is átalakult. Nem kap kellő hangsúlyt a kötetben az útépitések elsődlegesen katonai célzata, foglalkozik ellenben a szerző a római *colonia*-rendszerrel és annak katonai jelentőségével. Szemléletesen mutatja be és a kitűnő ábrákkal illusztrálja a hadsereg felszerelését, a katonai táborokat. A szerző ismert néhány konkrét csatát, részletesen elemezve az ottani történéseket, ezek a helyszínek azonban nem a legjobb választások, egyszerűen csak a legismertebbek: Cannae, Pharsalus, Teutoburg, Masada erődjének ostroma. Nem lett volna érdektelen a szinte iskolapéldának számító Cannae helyett a hannibali háborút lezáró Zama melletti csata értékelése, ahol a rómaiak Hannibal Cannae mellett alkalmazott takti-

kájának lemásolásával győztek, tehát láthatnánk, hogyan valósulhatott meg az átvétel fölénye az eredetivel szemben. A pharsalusi csatát egy Dyrrachium melletti összecsapás előzte meg, ahol Pompeius győzött, de ennek kihasználása nélkül elvonult; tanulságos lett volna például ennek vizsgálata is. Polybios aprólékosan elemzi többek között a római hadügyeket is, ennek nyomán arra a következtetésre jut, hogy a római hadsereg erejének biztosítója a szövetségekből álló korlátlan tartalékokban rejtett – ez a megállapítás nem kapott elég hangsúlyt a kötetben. Úgyszintén nem egyértelmű annak kifejtése, hogy mit jelentett az *imperium* katonai téren, ugyanis az a római hadvezér önállóságának szinte korlátlan biztosítója, mivel sem vezérkar, sem pedig haditanács nem áll mellette. A város határán (*pomerium*) kívül élet-halál ura, parancsai és büntetése ellen fellebbezésnek helye nincs. (Livius említ olyan esetet, hogy valakit büntetésből besoroztak katonának, illetve szintén ő beszéli el Postumius Tubertus esetét, aki kivégeztette a saját fiát, amiért az parancsmegszegés árán győzött – IV, 29,5). A Polybios által annyira csodált, különleges katonai fegyelem alapja gazdasági és társadalmi tényező: a védekező és támadó, valamint a földszerző háborúk mind a patriciusok, mind pedig a földre vágó plebejusok érdekeinek megfeleltek.

Foglalkozik a kötet a római haditengerészet kérdésével is, ami a pun háborúk korától vált jelentősebbé. Az első hadiflottát valószínűleg Syracusa és Rhodos segítségével szerelték fel a rómaiak. A flotta szerepe azonban 260–160 között nem volt döntő, inkább járulékos, szállítási célokra alkalmazták. (Lásd a híres csapóhíd (*corvus*) alkalmazását: arra szolgált, hogy a tengeren is mintegy „szárazföldi” csatát vívhassanak!). Nem kap viszont kellő hangsúlyt a római (és általában az ókori!) hadviselésnek az a sajátossága, hogy általában álló háborút viseltek (*pugna stativa*), ami például a rómaiaknál összefüggésben áll a lovasság csekélyebb szerepével. A lovasság jelentősége

a késői császárkorban válik igazán fontossá, azt megelőzően a felderítés, üldözés, illetve a csatában a szárnyakon való besegítés a feladatuk.

A jelen monográfia a szigorúan vett katonai és hadügyek vonatkozásában rendkívül (helyenként túlságosan is!) aprólékos és precíz, komoly hiányosság azonban a hadügyeknek a társadalmi és politikai összefüggésekkel összhangban való vizsgálata. Helyenként a szerző megpróbál vázlatos korrajzot adni, ezek azonban rendkívül felszínesek és gyengék. Különösen hiányzik ez a késői császárkor esetében, ahol amint Várady László: *Későrómai hadügyek* (Bu-

dapest, 1961.) című munkájában helyesen megállapítja: „A katonai vonatkozású mozzanatok az egész társadalmi fejlődésnek sokkal szélesebb, döntőbb jelentőségű és közvetlenebb hordozói voltak, mint bármely más korszakban.” (15. old.)

Az említett hiányosságok ellenére a szakirodalom gazdagodása mindig nyereség; a bemutatott kötetet haszonnal forgathatják mind a szakemberek, mind a hadsereg és hadművészet iránt érdeklődő olvasók.

HOFFMANN ZSUZSANNA